

“אורות האדם”

בט”ו פסקאות ובשלושה מעגלים

מעגל ראשון: אורות האדם

פתיחה

משנפתחו בפני קהל הלומדים יומניו של הראי”ה קוק זצ”ל,¹ נפתחה האפשרות ללקוט מהם ניצוצי אורה, כל אחד לפי צורך נשמתו. ספרי האורות העיקריים של הראי”ה נלקטו אף הם, בעיקרם, מתוך יומנים אלה. שני גדולי תלמידיו, בנו הרב צבי יהודה (הרצי”ה) זצ”ל, ובחיר תלמידיו, הרב דוד הכהן, הנזיר זצ”ל, ליקטו וערכו קבצים לפרסום מתוך היומנים הרוחניים האישיים. הפרסום חייב גם התחשבות בקהל הקוראים, על פי צורך השעה וכפי יכולת הדור. מאז חלפו עשרות שנים, צורכי הדור השתנו, ואף היכולת לעכל חלקים גנוזים מתורתו של בעל האורות הבשילה יותר. הפולמוס סביב השאלה אם יפה עשו מפרסמי היומנים הגנוזים, אינו יכול לשנות את העובדה שהיומנים נדפסו והם עומדים לרשותו של כל מעיין. האפשרות שנפתחה עתה לערוך קבצים חדשים, שבהם יוארו אורות חדשים ויוצעו היבטים והדגשים חדשים, מחייבת את בני דורנו לעשות זאת. אין בכך כדי לעמעם ולערער את מפעלם של הקודמים. הללו ערכו דברים הראויים לזמנם ולשעתם, שלחם לא נס עד עתה. אולם, אורותיו של הראי”ה מאירים אופקים רחוקים הרבה מעבר לזמן ולשעה, ובכל עת אפשר להפיק מתורתו שפע ברכה, השגות ותובנות חדשות.

בעמודים הבאים מונחת הצעה, בראשי פרקים, למערכה מתורת הרב, שבמרכזה עומד האדם הפרטי. כבר באורות התשובה ובאורות הקודש נחשפו לפני המעינים פרקים חשובים מתורת האדם של הראי”ה, אולם מסיבות שונות, נודעה בציבור הרחב תורת הכלל והלאומיות הישראלית שבמשנתו, שבכתב ושבעל פה, יותר משנתפרסמה משנת האדם הפרטי שלו. בימים אלה, שבהם מתגבר כוחה של תודעת האני ומעמדו של היחיד, ראוי להציע בצורה שיטתית וסדורה את משנת האדם הפרטי של הרב, מבלי לזנוח חלילה את המשך השינון וההעמקה של תורת הכלל והאומה במשנתו.²

1 הראי”ה קוק, **שמונה קבצים**, ירושלים תשנ”ט.
2 להלן רשימת כתיבי הראי”ה קוק המוזכרים במאמר וקיצוריהם:
אגרות הראיה, א’-ג’, ירושלים תשכ”ב-תשכ”ה (להלן: **אג”ר**).

אינני מתיימר לעמוד במקום גדולים ולהציע חיבור חדש מתורת הרב, אלא רק לעורר את המעיינים לעסוק בכך. לפיכך מוצעים הדברים כמין ראשי פרקים ומראי מקומות נבחרים, בתקווה שגדולים ומומחים בתורת רבנו ישלימו את המלאכה כפי הראוי.

א. חסרונות המחשבה הלאומית

שני חסרונות יש להמחשבה הלאומית, שהיא מוכרחת להשתלם כדי להשלימם ממקום אחר. האחד, שאינה מספקת כראוי את ענין הפרט. והפרט יש שלפעמים תביעותיו הן גדולות, וכשאין מושלמות, בין בצורתן הרוחנית בין בצורתן החמרית, נעשה הכל נפגם, וכח הכלל גם הוא אינו איתן. והשני, שאינה יכולה מחשבה זו לתאר לה כי אם את חיי עולם הזה, אבל איך להשלים את הנשמה, ולעשות את הגשר שבין חיי עולם הזה לחיי עולם הבא מובטח, זה צריכה המחשבה הלאומית לקבל מהשפעה הרוחנית העליונה, שהיא פילוסופית, אלהית, רזית, חברתית. ועומק האמונה כאן הוא מוצא את תכנו ('א', תר"נ).

חסרונות המחשבה הלאומית: פתחנו דווקא בחסרונות המחשבה הלאומית, לא מתוך מטרה לנגח, אלא כדי להסביר מהו המקור להתפרצות הממד הפרטי בזמננו. עיקרון אופייני בתורת הראי"ה הוא תנועת הרצוא ושוב של כוחות רוחניים באדם, בחברה ובתרבות, והוא מסביר פעמים רבות שהתפרצות עזה של מגמה מסוימת היא הטיה נגדית, מאזנת, למגמה מהופכת ששלטה בכיפה קודם לכן. לפיכך ניתן להסביר את העצמה של דרישת האני הפרטי, כתגובת נגד להתמקדות בכללי ובלאוני שאפיינה את תקופת טרום המדינה ואת שנות הבניין המואצות במדינה הצעירה.

וכוח הכלל גם הוא אינו איתן: הכלל והפרט אינם ניגודים אלא חלקים של מערכת אחת. לכן, פגימה של כוח הפרט איננה מחזקת את הכלל אלא מחלישה אותו. בזה דוחה הרב תפיסות לאומניות ופשיסטיות שרווחו בזמננו, וכופפו את הפרט בפני הלאום והמדינה.

הגשר שבין חיי עולם הזה לחיי עולם הבא: ב"למהלך האידיאות בישראל" (באורות) מבואר, שבזמן היות האומה על אדמתה הודגש השכר בעולם הזה, ואילו החורבן והגלות עוררו את התפיסה של שכר בעולם הבא. שם משתמע שזהו חיסרון של תקופת הגלות, ואילו כאן מתבאר שזהו ממד רוחני הכרחי. אמנם הדברים מתאימים זה לזה, שכן תקופת הגלות היא תקופה של התגברות הכוח של הפרטיות. המשימה המתבקשת היא שכוח הפרטיות וכוח הכלל יצטרפו יחד לבניין קומה שלמה באדם ובאומה.

כוח הכלל: אסור לשכוח את המעמד הבכיר שיש לערך הכלל במשנת הרב. עי' במאמרו של הרב דוד הכהן (הנזיר), "יסוד הכללות", י' רפאל (עורך), **קובץ הראי"ה**, ירושלים תשכ"ו, עמ' י"ט-י"ט, שנועד לבאר את שיטתו של הרב בעניין זה, ולהבהיר שאין הדברים באים לסתור אלא להשלים.

אורות הקודש, א'ג', ירושלים תשכ"ג-תשכ"ד; כרך ד', ירושלים תשמ"ה (להלן: **אורה"ק**).

אורות התורה, ירושלים תשמ"ה.

אורות התשובה, מהדורת אור-עציון, מרכז שפירא תשמ"ז.

אורות, ירושלים תשכ"ג.

אורות האמונה, ירושלים תשמ"ה.

ור' גם מאמרו של הרב יוחנן פריד, "חכמת הקודש: סדר איחוד הכללות והפרטות", שם, עמ' ר"ו-ר"ג, שהוא מעין סיכום של "סדר איחוד הכללות והפרטות" באוה"ק, אם כי שם הרב מתמקד בכללים ובפרטים כהיבטים של הדעת, ואינו נוגע בפן החברתי של היחיד ושל הציבור.

ע"י עוד באג"ר, א', איגרת קמ"ד, שם מופיעה ביקורת חריפה על לאומיות חילונית שאיננה יונקת ממקור הקודש: "והיד הרמה, המחומשת בהפקרות ודרכי הגויים, באין זכר לקדושת ישראל באמת, המחפה את חרסיה בסיגים של לאומיות מזויפת, בגרגרים של היסטוריה ושל חיבת השפה, המלבישה את החיים צורה ישראלית מבחוץ במקום שהפנים כולו הוא אינו יהודי, העומד להיות נהפך למשחית ולמפלצת, ולסוף גם כן לשנאת ישראל וארץ ישראל, כאשר כבר נוכחנו על פי הנסיון". כאן מונחת נבואה המבוססת על ניסיון, ועל התבוננות במציאות – התפוררותה של הלאומיות הציונית החילונית.

ב. מעלתו של כל יחיד

בכל אחד ואחד מישראל, מגדול ועד קטן, אור אלהים חיים ביפעת קודש בוער ומאיר. וכל הסוטר לועו של ישראל כאילו סוטר לועו של שכינה. שנאמר: "מוקש אדם ילע קודש". הדמיון הרואה בהופעתו של כל אחד מישראל הופעה אלהית משוכללת, היא תולדתו של הניצוץ הנבואי, שהוא נמצא רק בשביל ישראל (ג', שמ"ו).

* נדפס כבר באורות, קצ"ו. **מוקש אדם ילע קודש**: משלי, כ', כ"ה.
הסוטר לועו של ישראל וגו': מימרת ר' חנינא בסנהדרין, נ"ח, ע"א.

גם כאן, וגם במובא באורות, הפסקה מופיעה בהקשר המדגיש את החשיבות של היחיד מישראל, ודווקא כנובע מן ההשתייכות הלאומית. העמדת פסקה זו כאן, במנותק מההקשר של ייחודו של עם ישראל, ובהקשר של מעלת האדם, מדגישה יותר את ייחודו של הפרט. גם היבט זה הוא היבט לגיטימי בפרשנות פסקה זו, ויעידו על כך המקורות הנוספים, כגון הפסקה הבאה.

ע"י עוד: הפסקאות המובאות להלן, בפתחת החלק על החינוך, מתוך האיגרות לר"ד מילשטיין, קובץ ז', קס"א, על אודות שני ההיבטים של "החזיון שהנפש היחידה היא שביב מכל חיי מלא כל העולמים". בקובץ ח', ס"ה (וכן אוה"ק, ד', תצ"ח), מסביר הרב ש"הפרטיות צריכה לצאת מן הכח אל הפועל", ולשם כך צריך "כל פרט להיות מתבלט במהותו היחידה". דבר זה גורם להתנגדות לפרטים אחרים המפריעים לביסוס פרטיותו, וזוהו המקור החיובי לכל השנאה והמלחמות בעולם.

ג. נבדלותו של כל יחיד

ההבנות השונות בדעת אלקים, יש לכל אחת מהנה מקום בסדרי החיים. ותכונת הנפשות חלוקות הנה זו מזו בדבר ההכנה של כל אחת מהן, לאיזה דרך של הבנה תהיה נמשכת. אין אדם יכול לרדת לסוף דעתו של חברו בדעת אלהים הפנימית שבקרבו, וההשויה החיצונה על ידי שיווי הדיבורים ואופני ההרצאה, ושיווי של דרך החיים, נוגעת רק בשטח החיצון של הדעה, אבל בפנימיותה היא תמיד מחולקת ועומדת בכל אחד שבבני אדם בצורה בפני עצמה (א', כ"ג).

יש לכל אחת מהנה מקום: זו ההצדקה לריבוי הדעות בדעת אלוהים, ולחוסר היכולת להגיע להכרעה אחת מחייבת בעניינים שבמחשבה.

ותכונת הנפשות חלוקות הנה: לכל אדם יש דרך משלו בהשגת אלוהות, הנובעת מייחודה של

תכונת נפשו. המסקנה החינוכית מהנחה זו מופיעה בפסקאות הבאות. עי' קובץ ה', קפ"ז, שם משווה הרב בין תנאי הבריאות החומרית המשתנים מאדם לאדם לבין תנאי הרוחניות, ומראה גם שהבדלי מסורות, מנהגים ונוסחאות קשורים לזה.

עי' עוד: אה"ק, א', חכמת הקודש: סדר א', על הבדלים בדעות וחיוניותם; סדר ב', על הבדלים בנטיית להלכה ולאגדה, לנגלה ולנסתר; סדר ג', על הבדלים בין נטייה לפרטים לבין נטייה לכללים, ועל "בעלי המקצועות השונים". לא ניתן למנות כרוכל את כל ההופעות המגוונות של הרעיון הזה בכתבי הרב. בקובץ ז', ע"ט הוא מסביר ש"כאשר הרצון הפנימי שפל הוא", הכרת העולם והחיים של האיש המיוחד "מתבלטים על פי אותה המקוריות השפלה של האישיות", ואז "הכל מגועל והרוס". במצב הזה עדיף להיזקק לצורת האמונה "שגדולים וטהורי לב חקקה". אבל זהו מצב ירוד: "היא מדריגה ירודה, והחיים והעולם אינם נובעים ממקורם".

לגישה זו מקבילות מובהקות במשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין. למשל: **שיחת מלאכי השרת**, עמ' ה'; **צדקת הצדיק**, צ'; **דובר צדק**, עמ' ע"ו; **לקוטי מאמרים**, עמ' 80. לפי ר' צדוק, תכונת הנפשות החלוקות היא גם הסיבה למחלוקות בהלכה ולא רק לריבוי הדעות במחשבה. על ההקבלות בין הראי"ה לר' צדוק כבר עמד מו"ר הרב י"ח הדרי במאמרו "שני כהנים גדולים", **קובץ הראי"ה**, עמ' קנ"ד-קס"ז. אמנם, דוגמה זו לא הובאה שם בפירוט בין ההקבלות, אך הוזכר נושא האני העצמי. על השוני בדרכי עבודת השם הנובע מההבדלים בין בני אדם, כבר עמד בבהירות בעל מסילת ישרים בחתימת הספר. השאלה המעשית, כיצד מזהה האדם את ייחודו ומוציא לפועל את עצמיותו, היא נושא בפני עצמו השייך גם לפסקה הבאה. עי' מאמרו של הרב איסר קלונסקי, "עצמיות האדם", **קובץ הראי"ה**, עמ' ע"ט-פ"ד.

ד. התרכזות האדם בעצמו

כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו, ובעולם זה, הכולל עולמים אין ספורות, ימצא את אוצר חייו. אל יבלבלוהו תכנים שוטפים אל תוכו מעולמות זרים, שאינו קולטם כהוגן, שאינו מוכשר לאגדם יפה בצרור החיים שלו. אלה העולמות ימצאו תיקונם במקומם, אצל המסוגלים לבנינם ושכלולם. אבל הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו, שהם לו מלאים כל ומקיפים את כל. חייב אדם לומר בשבילי נברא העולם. גדולה-ענותנית זו מאשרת היא את האדם, ומביאתו לשלמות העליונה העומדת ומחכה לו, ובהיותו צועד בדרך חיים בטוחה זו, במסלולו המיוחד, באורח הצדיקים המיוחדת שלו, ימלא גבורת חיים ועליזות רוחנית, ואור ד' עליו יגלה, מהאות המיוחדת שלו בתורה יצא לו עזו ואורו (ד', ו').

* נדפס כבר באה"ק, ג', עמ' רכ"א.

בשבילי נברא העולם: המתייחס אל הרב עצמו. עי' **חדריו**, פרקים אישיים מלוקטים מכתבי הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, בעריכת ר' שריד, רמת גן תשנ"ח, עמ' קל"א (להלן: **חדריו**).

בעולמות הפנימיים שלו: קובץ ז', קפ"ב (וכן אה"ק, ג', עמ' רע"ח): "העולם הרוחני בונה כל אחד ואחד לעצמו" ושם תיאור של הסיבוכים הנובעים מהצורך ל"חירשות", שלא לשמוע מבחוץ כדי להיבנות מבפנים.

עי' עוד: אה"ק, א', עמ' צ"ט, "וצדיק באמונתו, שלו דוקא, יחיה", וכן בכל סדר "אור הרוזים" באה"ק,

שם. על הממד האוטוביוגרפי שבדברים אלה, ר' מה שכתב ב' איש שלום בספרו **הרב קוק – בין רצינוניות למיסטיקה**, תל אביב תש"ן, עמ' 127-128, והערה 46 בעמ' 301 (להלן: **הרב קוק**). עוד קטעים בעניין זה, שנכתבו בלשון מדבר בעדו, נלקטו בקובץ השירים **חדרי**, עמ' י"ט-כ"ו. עיי' קובץ ד', ק"ד: "לעולם ידון אדם את עצמו וידע שהוא צריך להוציא אל הפועל את האמת ואת היושר שלו, את אותה האמת ואותו היושר שהוא חש בפנימיות רוחו. אז מובטח לו שילך באורחא דמהימנותא".

דגש אחר של הפנימיות והשחרור מתכנים זרים נמצא באיגרת לבנו הרצ"ה, ובה הוא מורה לו שאפשר להתפתח רעיונית בלא להיזקק יותר מדי למקורות חיצוניים: "להראותך הנסיון איך מרחיבים רעיונות נכונים מעמק הנפש הישרה, לאפוקי מאותם הסוברים שכל השלמות תלוי בלעיטה של כמה וכמה שפות. ההכרה האמיתית היא מתבררת לאדם לפי אותה המדה שהוא עומד על יסוד היושר הפנימי שלו... וכשהיסוד הפנימי הוא ממולא בלשד חיי אמת וצדק, אז כל מה שמתלקט אל קרבו מן החוץ מיד מתברר, והחלקים הרעים שהם כמו סיגים נדחים בתוקף כח החיים הפנימיים, ונשאר הזך והטהור הנלקט מכל דבר וענין, שהוא נמצא אפילו בעמקי החושך" (איגרת ל"ב).

ה. החופש

היצירה הרוחנית חפשית היא, אינה מתחשבת עם שום דעה ושום השפעה, היא יוצרת כפי הלך רוחה פנימה. וכל מה שתתגבר בקרבה אמונתה בעצמה, כן תעלה למרומי האמת. השקר, והרשעה האחוזה בו, אינם באים אלא מהשפעה חיצונית, שבאה על היצירה הרוחנית כספחת, המצוה אותה בכחה להגות ולא מרוחה. ואין צו אלא עבודה זרה (א', תר"ח).

* נדפס כבר באוה"ק, א', עמ' קע"ו.

השפעה חיצונית: "כל מה שנכנס בנשמה אחת מהשפעת חברתה, אע"פ שמועיל לה הדבר מאיזה צד... עם זה מזיק לה גם כן במה שהוא מערב יסוד זר במהותה. ואין העולם משתלם כי אם במעמד של שלילת ההשפעה הזרה. ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ד' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם. המהלך השולל את ההשפעות הזרות, לגבי כל פרט, אע"פ שנראהו בצורה הורסת, היא הסתירה המביאה לידי הבנין היותר קיים ויותר משוכלל" (**אוה"ק**, א', עמ' צ"ה-צ"ו).

אין צו אלא עבודה זרה: לשון **הזוהר**, בהר, קי"א, ב', על פי **הושע**, ה', י"א. הנוסח **אוה"ק** מתוקן ל"צו זו עבודה זרה", כנראה כדי להתאים לנוסח הגמרא, **סנהדרין**, נ"ו, ע"ב; ולמדרש, **בראשית רבה**, ט"ז, ו'. כיוון ששם יש גם דעות אחרות בביאור מהו "צו", אין לומר שאין צו אלא עבודה זרה, שהרי יש גם פירושים אחרים ל"צו".

עבודה זרה: בכפל משמעות. גם כפשוטה, עבודה הזרה לעבודת השם האמיתית, שהיא מבוססת על "מבשרי אחזה אלוך" ולא על מבנים חיצוניים, וגם במובן שהיא זרה לאדם.

החירות היא ערך מאוד מרכזי אצל הרב, ותקצר היריעה מלפרט כאן.

עיי' עוד: **אוה"ק**, א', עמ' קל"ה, המקביל לקובץ ד', מ"ג, ועיי' **הרב קוק**, עמ' 276, הערה 24 (איש שלום מוסר בשם משתתפי חוג הראי"ה שהנוסח **באוה"ק** מתוקן, אולם לפנינו אין הבדל בין נוסח הקובץ לנוסח **אוה"ק**). האמון שהרב נתן בחופש הוא גם בתחום הדעות וגם בתחום המוסר, והוא נובע מההנחה שביסוד הכל עומד הרצון האלוהי שהוא כולו טוב. עיי' **הרב קוק**, פרק שלישי, "דת וחירות", עמ' 119 ואילך; וכן עמ' 89-92 והערות בעמ' 288-289. עיי' קובץ ד', פ"ה: "הנשמה החפשית דוקא היא היוצרת".

לעומת זאת ר' קובץ א', תק"ט, המבחיר את השעבוד שיש ב"חופש המחשבה בצורתו הרגילה". על גבולות החופש בדעות עיי' **הרב קוק**, עמ' 188, וכן שלום רוזנברג, "הראי"ה והתנן העיוור", ח' חמיאל (עורך),

באורו – עיונים במשנתו של הראי"ה קוק, ירושלים תשמ"ו, עמ' 347, המבהיר את עמדת הרב קוק נגד אינדיבידואליזם קיצוני. ע"י **במוסר אביך**, עמ' ל"ד-ל"ט, הדרכה איך להתקדם לחופש מוסרי, ובמדות הראיה, ערך חופש, על שני הסוגים של שאיפה לחופש. חופש המחשבה מותנה בתיקון המעשים והמידות, ע"י אורות האמונה, עמ' 37, והלקט שבאורות האמונה תחת הכותרת "חופש המחשבה והאמונה".

ו. שלילת המגמתיות

השירה היפה אינה מבקשת לה מגמות, אלא יוצאת היא מרוח אלהים שבנשמת המשורר. וכן הוא בכל יצירה, שהתעלותה ממגמתיות היא עלויה. וכן הוא בתלמוד תורה, בידיעתה ובחידושה, ובחידוש המעשי של כל מצוה ועבודה, שכל מה שהעושה מתרחק ממגמתיות, הרי הוא מתקרב לאצילות עליונה, לצרור החיים העצמיים. עשה דברים לשם פעלן ודבר במ לשמן. אז באה נשמה עליונה מעלמא דחירו, ושוורה על האדם, וממלאתו בינה פנימית, ונשמת שדי תבינם. הדוחק שרוח הזמן דוחק את החיים הרוחניים המוסכמים, הוא בא משאיפה פנימית של רוח ד', המתנשא ממעל לכל שעבוד מגמתי, ושואף לחירות, ולשחרור מכל מגמתיות. בצורתו הקטנה הרי הוא נראה במעטפת הקליפה של כפירה, חוצפא, רשעות ופריצות, ובפנימיותו גנוז בו היסוד העליון של החכמה המוחלטת, של שירת העולם האלהית, המתעלה מכל תכליתיות, הששה בגוונים שלה (ג', קע"ט).

השירה היפה אינה מבקשת לה מגמות: ע"י **אג"ר**, א', איגרת מ', לרצי"ה, שם נאמרו דברים אלו על אודות חיבור אגדי מאחד הראשונים: "כשם שאין התפעלויות שירית נכתבת לשם תכלית, כי אם כך היא הצורה הנפשית פנימה, ושירים שנכתבים לשם מגמה אין רוח השיר הטהור חל עליהן, וכמו כן הגדות שנכתבות לשם כך הנן בכלל אגדות של דו-פי [נכמו דו פרצופין]".

נשמת המשורר: הרב ראה עצמו כמשורר ופסקה זו מבוססת גם על החוויה האישית שלו. ע' **חדריו**, עמ' ס"ה-פ"ב.

עשה דברים לשם פועלם וגו': נדרים, ס"ב, ע"ב. בלשון מדבר בעדו: "מטבעי אני נתבע לעשות את כל הדברים לשם פעלם ולדבר במ לשמם", קובץ ג', רכ"ט. הובא ב**חדריו**, עמ' קכ"ט.

בינה פנימית, ונשמת שדי תבינם: איוב, ל"ב, ח'. נשמת החיים שבאדם באה ממידת הבינה. ע"י **רמב"ן**, בראשית, ב', ד'; ויקרא, י"ח, כ"ט, על פי **זוהר** בראשית.

רוח הזמן דוחק את החיים הרוחניים המוסכמים: אה"ק, א', עמ' קנ"ב, ובשינוי מהנוסח שבקובץ. וע"י גם **אה"ק**, ב', עמ' שי"ד; וע"י **הרב קוק**, עמ' 76, והערה 140 בעמ' 185.

הששה בגוונים שלה: על פי שבת, כ"ח, ע"א.

ז. אנרכיה

האנרכיה היא נובעת מיסוד יותר נעלה מהסוציאליות. איננה יסוד לתורה המעשית וקיומה, כי אם להדבקות האלהית, העליונה מכל מעשה וסידור חיובי. על כן היא עוד יותר רחוקה ממקורה, שהוא עומד רחוק מאד משפלות החיים של ההוה, מהסוציאליות, ובמצבה של עכשיו, ומצב החיים של ההווה, היא פרועה כולה, למרות הניצוץ האלהי הנשגב המסתתר בתוכיותה (א', צ').

אנרכיה: הדברים מכוונים כנגד התנועה האנרכיסטית, שהיתה פופולרית באירופה בזמנו של הרב. יש גוונים שונים של אנרכיזם, שהצד השווה שבהם הוא התנגדות לממסד ולכפייה, ודרישה לחופש. התנועה האנרכיסטית התדרדרה מתנועה רעיונית-ערכית לארגון המבצע מעשי טרור ורצח. למקורות בסיסיים עי' **האנציקלופדיה העברית**, ערך "אנרכיזם", ובביבליוגרפיה שם. לכך מתכוון הרב בדברו על "**מצבה של עכשיו**". באוה"ק, ג', עמ' רצ"ז, כתב הרב נגד אנרכיזם שמבוסס על פריעת מוסר. באג"ר, א', עמ' קע"ד, הוא דן עם ר"ש אלכסנדרוב על דבר קיומו של אנרכיזם ליברלי ביהדות.

הסוציאליות: הסוציאליזם הוא אחת התנועות מתקנות העולם החשובות בזמנו של הרב קוק, והיא הגיעה לארץ עם אנשי העלייה השנייה והשלישית ותנועת העבודה. באירופה היא משכה את לבם של בני הנוער היהודים, והרב ראה בה, כדרכו, תנועה חיובית ביסודה, אף על פי ששלל את הגילויים הבעייתיים שלה. כאן הוא מעמיד זו כנגד זו שתי אידאות מרכזיות ששלטו באירופה בזמנו, ומצביע על עליונותה הבסיסית של האנרכיה, על אף מעלתה המעשית בגילוייה בהווה של הסוציאליות. עי' **הרב קוק**, 136-140.

ח. השפעת הספרים והמלמדים

כל הספרים כולם, בין בקודש בין בחול, וכל הידיעות הבאות לאדם מחוצה לו, אינם כי אם עוזרים לעורר את רוחו הפנימי, להוציא לאור על ידם את הגנוז במעמקיו (א', תר"ט).

עי' עוד: קובץ ד', קט"ו: "הספרות הנפרזה מצמצמת היא את המחשבה, חושב הסופר שכל מה שלא יוכל לכתוב אינו דבר חשוב שבכשרון, והוא מסיח ממנו את דעתו ואת נקודת רצונו, וחושב הקורא שחוג רעיונותיו צריך להיות מוגבל עם מה שבספר... טעות יסודית זו קשה יהיה לעקרה מלב האדם, כל זמן שיחשוב את הספרות לקנין מוכרח לחיי הרוחניים. מתוך נקודת החיים העליונה תצא מחאה גדולה על הספרות, וכימי קדם יבין האדם לשיחו המקורי... וישאר רק הספר האחד שהוא אור החיים בעצמו, אנא נפשי כתבית יהבית". קובץ ה', קל"ד: "איך כונת כל השפעה הבאה מבחוץ... להשתיק את רוח האדם... כי אם להשפיע עליו שפע גנוהות שיקבל אותם בתוכיות עצמותו ועל ידי זה ובתוך זה רעיונו העצמי ילך ויתגבר".

קובץ ח', ל"ד: "יש שאנו נרתעים מדיעות שהגו אותן חכמי לב קדושים ונשאים באומה לדורותיה, ואנו נסוגים מאותן הדיעות, ותופסים אנו במקומן דיעות אחרות שרגשנו הפנימי יותר מתיישב בהן". הרב ממשך שם בדיון בשאלה כיצד ייתכן הדבר, וכיצד ניתן לראות שהדעות הללו בכל זאת מוצאות מקומן בנפש.

הרב קוק, עמ' 127; עמ' 301, הערה 48, על חיוב ושלילה בהשפעה חיזונית. תפקיד החינוך הנגזר מכאן הוא לא להטעין את התלמיד בדעת המחנך, אלא לחשוף את האני של התלמיד. שם, עמ' 135, ומקורות

נוספים שם.

על הסכנות שבמחנכים קטנים באמונה שמזיקים ללומד יותר מאשר הם מועילים לו, עיי' **אורות האמונה**, עמ' 67-68. הרב מדבר שם בחריפות עצומה נגד "המשפיעים התמימים האלה". ועיי' לעיל בהערה לסעיף ה': החופש.

לפסקה זו ראוי להציע מקבילות רבות מהחסידות – מימי הבעש"ט ותולדות יעקב יוסף ועד ברסלב, שושלת פשיסחא, קוצק ואיז'ביצא, ואכמ"ל.

ט. תחושת התוגה בלימוד גמרא

השאלה נשאלת, מוצאים איזו תוגה נסתרת בלימוד הגמרא, אף על פי שגם שמחה יש בה. התוגה באה מתוך שבאותה שעה של התעוררות הלב לעבודת רוח, מתעוררים רצונות לשאלות רוח רחבות מאד, שאינן יכולות להיות נגבלות בדברים מעשיים קצובים, והקצב מעיק על זרם רוח זה, ומעציב את הנשמה המרגשת. ומכל מקום, קול החיים המפכה בתוך כל ההגבלות והדייקנות הגדולה, שזהו באמת רז של עולם תיקון, הוא משמח גם כן את הלב ומרנין את הרוח (א', קפ"ח).

מדת התוגה אינה מורגשת לכל בשוה, כי אם לפי אותה המדה שהנשמה צמאה לאור רחב בלתי מוגבל. והיגון עומד בחדרי לב, מתהלך ברוח העסוק בתלמודו, רק כפי אותה המדה שלא ימצא הלומד גודל בלבבו לחדור אל רז גדולתו של רוח הבניה, ההולך משאיפות כבירות שאין להם מעשים לפי גדלם, עד שהוא מצטמצם בסדרים נוחים לפי ערכי החיים שבהווה (א', קפ"ט).

הקצב מעיק: במובן של דברים מעשיים קצובים, המעיקים ומפריעים במגבלותיהם ובדייקנות הפרטים שבהם. המתח הזה מתואר כמתח פנימי, בלשון מדבר בעדו, "מלחמתי הפנימית". **חדריו**, עמ' ק"ד-ק"ז, וכן ק"א-ק"כ. פסקאות המתארות את הבעיות העקרוניות ופתרונות מעשיים, נלקטו במרוכז **באורות התורה**, פרק ט', אבל הן פזורות גם במקומות נוספים רבים.

הצמצום במושג התורה מבלה עולם: עיי' הרב **קוק**, עמ' 114, 241-246. הנושא הזה חוזר עשרות פעמים באיגרותיו, בעיקר בהקשר של ביקורת על הישיבות של היישוב הישן והצורך להקים ישיבה חדשה ולעסוק בה בלימודי אמונה בהיקף רחב.

עיי' א' שוחטמן, "על שיטת הלימוד של התלמוד בעקבות חזונו של מרן הרב קוק זצ"ל", **באורו**, עמ' 87-120. תפיסתו של שוחטמן נגזרת ממפעל "הלכה ברורה". לכאורה, המגמה המצטיירת משם הפוכה לאמור כאן, שהצמצום בד' אמות של הלכה הוא בעייתי לנשמה המרגשת, אם כי ייתכן שגישה נוחה ומהירה להלכה משחררת מן העיסוק המקיף בפלפל של "שחורות כעורב", ומאפשרת ללומד הפלגה ל"שאלות רוח רחבות". כעין זה מובא **באורות התורה**, ט', י"ג: "לפי דרך המעיניים הרוחניים בסדר למוד ההלכות, שלא להיות עסוק בהוויות הסוגיות כי אם בהלכה ברורה".

עיי' עוד: קובץ ח', ק"ט: "הרבה פעמים מודמן שהלמוד עוין הוא את המחשבה"; קובץ ז', ע"ב: "רוח כהה מתגנב בלימוד ההלכה בעמקה". שם כוונת הרב לעניין אחר, של "חסרון הכח של כנסת ישראל במילואה", שאיננה יכולה במצבה הנוכחי "להוציא אל הפועל את כל אותו השימוש של הכח החי והרענן

הספוג בים התלמודי". באיגרת תר"ב דבריו חריפים "נגד יבשות התורה": "וכל זמן שהארטדוקסיה אומרת בעקשנות דוקא לא, רק גמרא ופוסקים לבדם, לא אגדה ולא מוסר, לא קבלה ולא מחקר, לא דעת העולם ולא חסידות, ועם כל זה אנכי [כלומר, האורתודוקסיה] אחזיק את מלחמתי נגד כל הקמים עלי מעברים, הרי מדלדלת את עצמה, וכל האמצעים שהיא לוקחת בידה להגן על עצמה מבלי לקחת את סם החיים האמיתי, אור התורה בפנימיותה, הם לה לא לעזר ולא להועיל, והיא מתמלאה על ידי זה בקצף אין איל, ומתמלאה מחשבות של משטמה ומדנים גם בינה לבין עצמה, וכחה הולך וכשל".

י. ספקנות ויאוש

אי אפשר להוציא לאור את הניצוץ של קודש היותר נשגב שהוא טבוע במעמקי הכפירה, שהוא לעשות דברים לשם פעלם, את הטוב לשם הטוב, כי אם על ידי יאוש פנימי מאישיות המיוחדת, על ידי הספקנות שבאה לגדולי הדעה והיושר בצדקתם עצמם. והספקנות נוקבת עד התהום, עד הספק אם יש תקוה, אם יש חלק ליחיד העורג, השואל ודורש, בין צדיקים לעתיד לבוא. ומניות הספקות מתקבצים לאותו הערך של מניות הספיקות של הכפירה. ואחרי אבידת התקוה, קם היושר והטוב ודורש את תפקידו, והולך הקשור בקדושה אמונה עליונה ופועל טוב בשביל הטוב, שמתגלה לו בצורה של רצון אביו שבשמים, ומה שהוא למעלה מתואר זה. ואחרי הצלת ניצוץ אורה זה מהכפירה הטמונה בתוך היאוש, מתחלת תקופת העז, ההולכת ומתגדלת, היוצרת אורח צדיקים ההולך ואור עד נכון היום (א', תרכ"ז).

* נדפס כבר באורות האמונה, עמ' 20, בשינויים מעטים.

דברים לשם פעלם: נדרים, ס"ב, ע"ב. השווה לעיל, שלילת המגמתיות.

יאוש פנימי... עד הספק אם יש תקוה: הצורך בייאוש ובספק העמוק של האדם בצדקת עצמו, בא על מנת לשחרר את הכנות הפנימית. רק כאשר האדם השתחרר ממגמתיות ומהכרת ערך עצמו, הוא מגיע למצב שבו באמת הוא יכול להאמין שהוא עושה דברים לשםם. רעיון זה קרוב לרעיון יסודי בחסידות, שצריך "לבא למידת אין". עי' רבקה ש"ץ, **החסידות כמיסטיקה**, ירושלים תש"מ, פרק ב': "מושג האין ואבדן הרצון האנושי". הרב לא רואה בזה תכלית לעצמה, אלא שלב בדרך הזיכוך של הרצון. ונראה שגם החסידות בדרך כלל לא הפרוזה ב"אין" כתכלית לעצמה, כמו הקוויאטיסטים המוזכרים אצל רבקה ש"ץ בהשוואה לחסידות.

הספקנות נוקבת עד התהום: הספק ובניינה של ודאות הוא הנושא של הסדר "הודאות המקורית" ב"הגיון הקודש" (**אור"ק**, א', עמ' ר"ג-ר"ט). "מתחלה מתקבלים הלימודים העליונים בתור ספק, הראוי לדון בו, ולהיות נשמע, יובל אולי" (שם, עמ' ר"י). שם מדובר על ספקות חיוביים, שהם תנאי להתקדמות בהשגה לקראת ודאויות גבוהות יותר. כנגד זה, בקובץ ג', כ"א (וכן **אורות האמונה**, עמ' 62-64), יש פסקה הטוענת ש"הספקנות היא תוצאה של האלילות, והאחרונה היא תוצאתה של התרשלות המחשבה". יש לשים לב שכאן אין מדובר על ספקנות בדעות אלא על ספק בצדקת עצמו, אבל המכנה המשותף הוא שהספק הוא תנאי מקדים לביסוסה של ודאות פנימית אמיתית.

אורח צדיקים... עד נכון היום: משלי, ד', י"ח.

עי' עוד: קובץ ג', צ"ז (וכן **אור"ק**, ג', עמ' רנ"ב): "כשמרגיש אדם שהוא עלוב, ריקני, אין לו איל רוחני, ונופל הוא ומתמוטט, ידע שאור גדול מוכן לפניו"; קובץ ה', פ"ט: "באותו הזמן שהאדם מרגיש בעצמו

את עומק שפלות... אז העולם כולו מתקיים עליו". בסדר "טהרת הנפש" שבמוסר הקודש, נלקטו פסקאות רבות העוסקות בתחושת הדכאות והשפלות הפנימית כחלק מהתפתחות רוחנית ותנאי לה. על הספקנות על אודות "הערך החיובי של הטוב והרע המוסרי", עי' קובץ ז', קנ"ח.

יא. חומרנות

את הרוחניות אין מתקנים בדורנו כי אם במלוי הגשמיות. הכחות הגשמיים של תלמידי חכמים, שנקלט יפה אור הקודש בלבבם, מוכרחים לחזק. ואי אפשר לכחות גשמיים שיתחזקו ולא יורידו את הערך הרוחני ממעלתו, כי אם כשהאורה המחשבת תהיה גדולה, עמוקה ורחבה, וזה אי אפשר כי אם כשהעסק ברזי תורה יהיה גדול, מזהיר וחפשי. וכחות החומר, ומחשבות ורגשות חמריים, יתאמצו על ידי כל המכשירים שהם מתחזקים במ להיות בסיס לקודש. האומץ של החלק הקדוש ביותר שבאומה, הוא בונה את הכל. הוא נותן כח באומה ובעולם לרומם את יסוד החיים, ולהופיע אור בנשמות רבות יסודיות, שכל אחת מהן מחיה עולם מלא (א', תרכ"ו).

* נדפס כבר באוה"ק, א', עמ' קמ"ו.

מלוי הגשמיות: עיקרון מרכזי ב"אורות התחיה": בזמן הגלות נדחקה הגשמיות, התחיה בארץ מבוססת על שיבה אל הגשמיות בצורתה החיובית, כשהיא מוארת על ידי הרוחניות ואינה סותרת אותה. "דבר פשוט הוא שהצדיק עושה כל מעשיו בקדושה וכל פעולותיו הגשמיות עולות הן לתקונו של עולם, וזאת היא אהבת המלאכה" ("אורות התחיה", ט"ז, אורות). "ההתגברות הרוחנית העליונה מחזקת את התכנים המעשיים ומגברת את ההתענינות בעולם ובחיים וכל אשר במ" (שם, כ"ז). "גדולה היא תביעתנו הגופנית, גוף בריא אנו צריכים, התעסקנו הרבה בנפשות, שכחנו את קדושת הגוף, זנחנו את הבריאות והגבורה הגופנית... כל תשובתנו תעלה בידנו רק אם תהיה עם כל הוד רוחניותה גם תשובה גשמית, יוצרת דם בריא, בשר בריא, גופים חטובים ואיתנים" (ר' קובץ ג', רע"ג, בשינויים מעטים). ב"אורות התחיה" מדובר בעיקר על השיבה לגשמיות בהקשר של תחיית העם ושיבה לארץ. על הצורך בחומריות לביסוסם של תלמידי חכמים שלמים, ולבנייה של קומת אדם שלמה בכלל, עי' אוה"ק, ב', סדר "עולם הקודש והחול" (עמ' ש"ז-שכ"ג), סדר "אחדות העולם והתולדה, (עמ' תי"א-תכ"ג), ושם: "הירידה הרוחנית כשהיא באה מפני הכשלון הגופני, צריכים להתחשב עמה על פי סיבתה, דהיינו להתעסק בתיקון המצב הגופני... כדי לבנות בתקומה הגופנית את ההרסות הרוחניות כולן... ובאמת מתגלה במהלך תולדותי, שכל היסוד של השאיפה הגופנית הוא שכלול כללי כל כך, עד שחובק בתוכו גם כן את כל המאויים הרוחניים, בצורתם היותר טהורה".

עי' עוד: קובץ ג', ס"ב: "ואין קץ ותכלית לתיקוני העולם שיבואו מכל הטוב הבא לעולם בדרך חול... ולפני אורו של משיח שיגלה במהרה בימינו, יתעורר הכח של הקודש שבחול, שיעורר בראשית התעוררותו את החול, והכל ידברו בלישנא דבני נשא ולא בלישנא דקודשא בריך הוא". הסיבה לכך היא שהאדם, בניגוד למלאכים, ירדה נשמתו לעולם הזה כדי לעלות ממנו "ברכוש גדול", ועם זה תבוא העלאה של העולם כולו, ושל הקודש שמסתתר בחול. ביסודו של הרעיון מונחת התפיסה הקבלית של העלאת ניצוצות.

קובץ ז', ק"ג: "אדם ובהמה תושיע ד'... היסוד הגס והחזק בחיים העושה את פעולתו באומץ, מונח בחומריות החיים שבבהמה... והוא מתעלה ומזדקק בקרבו עד התעלותו לתכונת האדם לפי מדרגותיו". ושם יש אנלוגיה בין היחס של חומר לרוח, לבין היחס של עבודה זרה לאמונת אמת.

יב. אסתטיקה

כדי לנצח את ההפקרות והכפירה המהרסת, צריכים לחנך תלמידי חכמים בריאים בגופם וגם בכל כחות נפשם, מחונכים בטוב טעם ובכשרון הכרה של נועם הרגשות, שבאים מתוך הטיפול בנשגב שביופי, של שירה ומליצה, וגם של הדר הטבע, והיופי המובלט בכל מלאכת מחשבת, דירה נאה אשה נאה וכלים נאים, המרחיבים דעתו של אדם (א', תקפ"ג).

* נדפס כבר באורות האמונה, עמ' 17.
דירה נאה ... של אדם: ברכות, נ"ז,
ע"ב.

צריכים לחנך תלמידי חכמים בריאים: כאג"ר חוזר הרב כמה פעמים על כך שאחת הבעיות של היישוב הישן היא הזלזול בגשמיות ובאסתטיקה, שאותו הוא מתרץ בעניות המדלדלת. אמנם, משלב מסוים אין הוא סבור עוד שניתן לתקן את המצב על ידי תמיכה כספית בישיבות היישוב הישן, כיוון שהחיסרון הזה השתרש באופן מהותי. ולכן הוא מחליט לכונן ישיבה חדשה ליישוב החדש, שתכשיר תלמידי חכמים שיוכלו לענות לצרכים של הדור ולדבר בשפתו ובסגנונו. אמנם, כרגיל אצל הרב, זו אינה רק טקטיקה, אלא הדברים יונקים משורש גבוה שבקדושה. ע"י איגרת צ"ח: "הטבת תואר חיצוני... הסדרים החיצוניים", איגרת ק"א: "שתהיה התלבושת של הרב במידה של מיזוג", איגרת ק"ב, איגרת קל"ז, ועוד. באיגרת קמ"ו יש תיאור חריף של המצב ביישוב הישן: "שיסוד הכל הוא מה שאין רוח הישוב החדש יכול לשאת את מהלך הרוח, את הסגנון ואת התכונות של חניכי הישוב הישן, וזה הוא דבר המקיף לא רק את קלי העולם... כי אם גם חלק גדול מההגונים, בני תורה ויראת שמים. התנועה החיה של הישוב החדש, חדות החיים ואומץ הלב, הרחבת הדעת וגאות הלאום השורר בקרב הישוב החדש, לא יכולה לשאת את הגו הכפוף, את הפנים הצמוקות והעצובות המפיקות פחד ומורץ לב, את העינים התועות המראות יאוש ושנאת החיים, ההלבשה הזרה המזרחית, כשהיא מצטרפת עוד עם איזה דכדוך של עניות, היא מטלת אימה של בוז על האישי המורגל בחיים אירופיים".

ובאופן כללי הוא קובע: "יש שבמקום של קדושה ואמונת אמן של חינוך ביראת שמים, על ידי מלמדים שומרי תורה ומצוות, שם ישנם גם כן עזיבות [מלשון] עזובה, הזנחה וקלקולי סדרים, שעל פי רוב מונעים הם גם כן את הפיתוח של הרחניות של מטרות תוה"ק. וזה הדבר נוהג בכל מקום ובכל זמן". (איגרת נ"ט).

ע"י עוד: אוה"ק, ד', עמ' שצ"א: "צריך החוש האסתתי בדרך כלל להתפתח יפה, עד כדי שתוכל הנשמה להתאזר בציר התפארת האצילי... והספרות שבדור, ותאות ההתרחבות של היופי שאחזה אותו, אף על פי שהם נוטים לענייני החול ולפעמים הנם נטמאים מאד, אינם כי אם דרגות והכשרים אל הטוהר העליון של הוד של מעלה שיופיע בעולם". קובץ ד', כ"א: "הרגל וחוש אסתתי צריכים, לראות בכל ספר שבקדושה את הצד המדעי והספרותי שבו, ולאחד את התוכן הזה עם תוכן הקודש התמים".

ע"י איגרת קני"ח לראשי אגודת בצלאל, שמטרתה היא "תחיית האמנות והיופי העברי בארץ ישראל". וע"י ב' צבאלי, "הראייה קוק ויחסו לתרבות ואמנות", באורו, עמ' 518 ואילך. והוא חותם מאמרו: "אין אנו יודעים מה היתה דעתו של הרב על אמצעי התקשורת החדשים האלקטרוניים (רדיו וטלוויזיה ומחשבים) אילו היו בימיו. אך מותר לנו לשער שבוודאי היה מחפש דרך לניצולם בשירות הפצת תרבות ישראל למרחביה ולעומקה" (עמ' 527). לעניות דעתי נראה שהרב היה מרחיק לכת יותר, וחושף את המשמעות הרוחנית שגנוזה בכלים הללו עצמם. למשל, בכוחם של כלים אלה לצמצם את ממדי העולם לגודל של "כפר גלובלי" אפשר לראות גילוי של אחדות ההווה והעולם, וכיו"ב. על היסודות ההגותיים של משנת האסתטיקה של הרב עמד י' גלמן במאמרו "האסתטיקה במשנתו של הרב קוק", ב' איש שלום ושי רזונברג (עורכים), **ויבל אורות – הגותו של הראי"ה קוק**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 159-168.

יג. אמונה מתוך כפירה

לפעמים ימצא כופר שיש לו אמונה חזקה, פנימית, מאירה, נובעת ממקור הקדושה העליונה, יותר מאלפי מאמינים קטני אמנה. דבר זה נוהג באישים פרטיים וכן בדורות, ועל כולם נאמר צדיק באמונתו יחיה (א', תשס"ה).

הענינים הרוחניים הפנימיים שקודש האמונה נוסד עליהם, הנם רוממים באמת מכל לשון, וכל ההרצאות הדיבוריות אינן נותנות כי אם צל קלוש מתוכנם. ולפעמים נמצאות נשמות כאלה, שהן קולטות את צל הגוונים שעל פי הדיבורים בצורה הפוכה לגמרי ממהותם, ואז כפירתם היא אמונה ממש, כחותם המתהפך (א', תשס"ו).

לפעמים יקלקלו את האדם ספרים שנכתבו על ידי קטני אמנה, שאין בנשמתם אותה הגבורה הקדושה של לבת אש קודש העליונה, וספרים שכופרים מוחלטים ספוגים רוח גבורה טמאה של כפירה כתבו אותם יתקנו אותו, ויעוררו בו את נשמתו הפנימית הנרדמת, וימצא את עצמו מלא חיים ועז, בכל שפעת גבורה עליונה ואמונת אומן אדירה, באור אלהים חיים (א', תשס"ז).

* נדפס כבר באורות האמונה, עמ' 21, ושם לוקטו פסקאות נוספות, תחת הכותרת הכללית "כפירה".

צדיק באמונתו יחיה: חבוקוק, ב', ד'. בבלי, **מכות, כ"ד, ע"א:** "בא חבוקוק והעמידן על אחת". **רוממים באמת מכל לשון:** על פי קידוש ומוסף של מועדים. **כחותם המתהפך:** על פי **איוב, ל"ח, י"ד:** "תתהפך כחמר חותם". הפירוש המוצע כאן הוא שהחותם מופיע במהופך בחומר עליו הוטבע. וכך גם הדברים נחתמים אצל השומע בהיפוך מושלם, "תמונת רא"י. יש להוסיף **שבסנהדרין, ל"ח, ע"א,** למדים מכאן על השוני בין בני אדם: "תנו רבנן: להגיד גדולתו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא; שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד – וכולן דומין זה לזה, אבל הקדוש ברוך הוא טובע כל אדם בחותמו של אדם הראשון – ואין אחד מהן דומה לחבירו, שנאמר (איוב ל"ח) תתהפך כחמר חותם ויתיצבו כמו לבוש".

עי' עוד: על הכפירה כעניין ששורשו גבוה: "זרעונים", פרק ה': יסורים ממרקים, **אורות, עמ' קכ"ה-קכ"ט.** ועוד בהרבה מקומות.

על קטנות בהוראת אמונה, ר' איגרת תפ"ג: "באים אנשים קטנים ומצומצמים ומרפאים אותנו ברפואות קרות מכל המינים, ואת סם החיים העיקרי [כלומר, לימודי אמונה ודעת אלוהים בהרחבה, כמבואר באיגרת זו], אותו מניחים בקרן זווית. אלה מתוך טמטום הלב וקטנות אמונה, ואלה מתוך גאווה וחסרון ידיעה". איגרת קל"ב: "אני רואה שעיקר מניעת ההצלחה בכל מה שעושים לחזק את היהדות ומעמדם של ישראל בכל, הוא מפני שזנח האור האלקי, נזנח לגמרי מן הלב והמח. הכל פונים עכשו רק לתקן את ה"פראסטע פרומקייט" (החרדיות הפשוטה – הערת הרצי"ה). כאילו יהי אפשר להחיות את העולם בגוף בלא נשמה. הנני מוכרח להגיד לכבודו שאפילו החסידות, שכל יסוד הוייתה בעולם הי' להאיר את האור האלקי... היא הולכת עכשו רק בדרך החרדות הפשוטה, עד שאין בינה ובין המתנגדות כלום, וכל הפנים הנם נזעמים ומלאים דינים תקיפים קשים ועצובים, על כן הכל נופל".

באורות האמונה, עמ' 25, יש הדגמה מעשית של ההיפוך בין אמונה לבין כפירה: "יש כפירה שהיא

כהודאה והודאה שהיא ככפירה, כיצד? מודה אדם שהתורה היא מן השמים, אבל אותם השמים מצטיירים אצלו בצורות כל כך משונות עד שלא נשאר בה מן האמונה האמיתית מאומה. וכפירה שהיא כאמונה כיצד? כופר אדם בתורה מן השמים, אבל כפירתו מיוסדת רק על אותה קליטה שקלט מן הציור של צורת השמים אשר במוחות המלאים מחשבות הבל ותוהו, והוא אומר שהתורה יש לה מקור יותר נעלה מזה, ומתחיל למצוא יסודה מגדולת רוח האדם, מעומק המוסר ורום החכמה שלו [ובזה הוא בעצם כופר בתורה מן השמים ועושה מינה תורה אנושית!]. אף על פי שעדיין לא הגיע בזה למרכז האמת, מכל מקום כפירה כזאת כהודאה היא חשובה, והיא הולכת ומתקרבת להודאת אמנות אומן. ודור תהפוכות כזה, הוא נדרש גם כן למעלותא. ותורה מן השמים משל הוא על כל כללי ופרטי האמונות, ביחש של מאמר המבטאי שלהן אל תמציתם הפנימי, שהוא העיקר המבוקש באמונה".

בקובץ ז', ק"י, טובע הרב את המושג "סרח האמונה", "שמתגלה בתור סיגים משחיתי טוהר האמונה", ומבאר שמה שנחשב "סרח אמונה" בזמן אחד או לאדם אחד, יכול להיחשב בזמן אחר או לאדם אחר "דבר יסודי המועיל לו לרוממו ולשגבו".

הרב חוזר במקומות רבים על הצורך לרומם את לימוד האמונה, והוא מבקש להעמיד מקום מרכזי בישיבה שלו ללימודי אמונה, כמבואר באיגרותיו על אודות הישיבה.

יד. העלאת ניצוצות

כיצד מעלין ניצוצות הקדושה ממעמקי הקליפות? מטהרים את הלב על ידי הדרכה של מוסר מושכל וטהור. מקדשים אותו על ידי רעיונות נעלים של דבקות בד' ודעת ד', בתכלית הגובה שאפשר לאדם להשיג לפי שכלו וכח נשמתו. אחר כך משוטטים בכל מלא הרעיון המקיף את חדרי הנפש, ובכל הרעיונות והדעות המשוטטים בעולם, ומבחינים בכולם מה שיש מהם לטובה, ומה שיש לרעה. גם באותם הרעיונות שכמה רשעים שמשו בהם לרעה, מדקדקים ומבחינים איזה קורטוב של טוב יש בהם. וכשמוצאים את הגרעין הטוב בתוך עמקי הרע, מחזיקים בו, מצחצחים אותו ומרחיבים אותו, ומוציאים מה שיש להוציא ממנו אל הפועל, ובזה הניצוץ עולה למקום קדשו (א', ע"ח).

ניצוצות הקדושה: מושג יסוד בקבלת האר"י. במקורו הוא מתאר שלב בתהליך הבריאה, שבו העולם לא יכול היה להכיל את מלוא אור השפע האלוהי, הכלים נשברו וניצוצות נתפזרו. העולם החומרי מכיל בתוכו ניצוצות אלוהיים הדורשים תיקון והעלאה. הרב תרגם את המושגים הקבליים העוסקים בסתרי הבריאה והאלוהות לדרך עבודה מעשית בתחום האמונות והדעות: כיצד להפיק ניצוצות של רעיונות קדושים ואמיתיים שנבלעו בתוך רעיונות ואידאות ש"כמה רשעים שמשו בהם לרעה".

ע"י עוד: חדיון, עמ' קכ"ג – הביטוי האוטוביוגרפי של רצונו לעסוק בהעלאת הניצוצות. באיגרת קי"ב מתאר הרב בפירוט את גישתו לתיקון ולהעלאתן של אמונות זרות, ועם זה של נשמות דחויים מדורות עברו: "על דבר האמונות הזרות, אומר לכ"ג את דעתו, כי לא הבלעתן והריסתן היא מטרת אורם של ישראל, כמו שאין אנו מכוונים הרס כללי לעולם ולאומיו כולם, כי אם תקנתם והעלאתם, הסרת סיגיהם, וממילא יצטרפו בזה למקור ישראל להשפיע עליהם טללי אורות... כבר המתקנו סוד על דבר עבודת התקון של הנשמות העשוקות והנדחות של דורות שעברו, הראויה ומחויבת לצדיקי הדורות".

מדות הראיה, ערך "העלאת ניצוצות", עוסק בהיבט אחר של העלאת ניצוצות – העלאת ניצוצות מעולם החומר, ולא מתחום הרוח והדעת.

טו. אהבת האדם

ממקור החסד צריכה אהבת הבריות להתפרץ. לא בתור חק מצוה, כי אז תאבד חלק היותר ברור מזהרה, כי אם בתור תנועה נפשית פנימית עזה. והיא צריכה לעמוד בנסיונות קשים מאד, לנצח סתירות רבות, המפוזרים כצורי מכשול במאמרים בודדים, בשטחיותן של כמה הלכות, ובהמון השקפות הבאות מהצמצום שבחלק הגלוי של התורה והמוסר הלאומי. אבל ברור הוא שאך מתרחקת היא האהבה ממקורה האלהי, יקמל פרח. והמקור האלהי מופיע הוא את אורו על ידי צינורות התורה והמעשה, ועל ידי הצמצום הלאומי המיוחד. ובוה באה עבודת רוח גדולה, איך לקיים את כל הצינורות במעמדם, ועם זה לשאוב את מימי החסד בטהרתם והרחבתם המקורית. כמה פעמים מוכרחים לרדת למעמקי מחשכים, כדי לחפור דוקא משם את האורה היותר חפשית, היותר גדולה ועליונה (א', תקס"ד).

* נדפס כבר באוה"ק, ג', עמ' שי"ח.

עי' עוד: חדריו, עמ' קס"ג-קס"ז, בלשון מדבר בעדו: "גדולה היא אהבתי לכל היצורים, לכל המציאות". הפסקאות בעניין האהבה, והשתלשלותה משורשה העליון לאהבת הבריות, נערכו באוה"ק, ד', מאמר ראשון, "האהבה הכוללת" (עמ' שפ"ט-תי"ז).

מעגל שני: ראשי פרקים למאמר "דורנו"

פתיחה

במאמר "הדור" הראה הראי"ה את גדולת האישיות והאידיאות של בני דורו, לרבות אלה מהם שפרקו עול מצוות. הרב הראה שהבעיטה נבעה משאלות ומביקורת, ואלה יסודן דווקא בתביעות רוחניות חיוביות ונשגבות, שהניעו לא רק את השלילה, אלא גם את המפעל החיובי של הצינונות ותחיית האומה. במאמר "הדור" יש עיקרון ומימוש: העיקרון הוא ראיית החיוב בתהליכים חברתיים ותרבותיים. הוא מבוסס על תפיסת התעלות העולם, מושג התשובה והעלאת הניצוצות: העולם מתקדם, ויש למצוא את החיוב גם כשכלפי חוץ נראה שיש הרבה שלילה. מימושו של העיקרון: הרב הראה כיצד הצינונות החילונית היא תנועה שמקורה בקודש, וההופעות השליליות שלה הן תוצר לוואי של אותה גדולה המבקשת פתרונות בסדר גודל חדש. בכך גם הציב תביעה כלפי חכמי התורה, להציע את התשובות לשאלות הגדולות ברמה חדשה וגבוהה יותר, כפי המתבקש על ידי השואלים והמבקרים.

העתקת העיקרון של "מאמר הדור" לדורנו, מחייבת התבוננות בדרישות הייחודיות של הדור הזה. ברור שכיום הערכים החיוביים היסודיים המניעים את החברה הישראלית הם ערכי האדם. האידיאלים הליברליים, ההומניסטיים, ערכי החופש, זכויות הפרט וחירותו. ערכים אלה נראים לפעמים כמתנגדים לדרכה של תורה וכמאיימים עליה. לפיכך, מימוש העיקרון של מאמר הדור בדורנו, מחייב להצביע על השורשים הרוחניים הנשגבים של תביעות אלה, ולהציע תשובות שיוויון כיצד ניתן למצוא בתורה מענה להן. לא זו בלבד, אלא אף להראות כיצד תביעות אלה משגבות את הקודש, ומקדמות את גילוי כבוד מלכותו יתברך בעולם. חיבור מסוגו של "אורות האדם" נדרש אם כן כמענה לתביעת הדור, וכמימוש העקרונות של מאמר "הדור" בימינו. בחלק זה של המאמר מועלית הצעה, אף היא סדורה לפי ראשי הפרקים הנ"ל, למאמר שצריך להיכתב, בבחינת "מאמר הדור לדורנו".

א. חסרונות המחשבה הלאומית

התופעה של ה"פוסט-ציונות" נובעת מרוויה מסוימת שהגיעו אליה בני הדור. ההתמקדות באתוס הציוני בעשרות השנים הראשונות של המדינה, לא מספיקה עוד לרוות את הצימאון למשמעות. הזנחת הטיפול במשמעות הקיום של הפרט גרמה, בסופו של דבר, להתפוררות המשמעות של הקיום הלאומי. מכאן הבעיטה בערכים הלאומיים והציוניים, והחיפוש והנהייה אחרי פתרונות לנשמה – מהודו ועד קבלה.

ב. מעלתו של כל יחיד

העמדתו של ה"אני" במרכז, כערך מרכזי, איננה מרידה בקדוש ברוך הוא אלא התפרצות של צורך לבטא ולחשוף את ייחודו של האדם, את ה"אות" המיוחדת לו בתורה ובמצואות. דיבורים כלליים על "אנחנו", "עמישראל" – כפי שנהוג לכתוב זאת בטון המלגלג, מעוררים התנגדות, כי הם מדכאים את הייחוד הפרטי. לפעמים, על מנת לזעוק את הקיום הפרטי, נצרכים בני הדור למעשים מוזרים מאוד – לבוש חריג, אורחות חיים משונים, ונקיטת דעות קיצוניות. מה שנתפס לפעמים כהתיישרות עם הקו והתמתנות, ומתפרש למבוגרים כתופעה רצויה, עשוי להיות ביטוי מצער של אכזבה, של ייאוש, ושל ויתור על המאמץ לחפש את הפנימיות היחידית והמיוחדת של האני.

ג. נבדלותו של כל יחיד

הייחודיות של כל אדם איננה רק עניין של רגשות וחוויות. בני האדם שונים זה מזה גם בדעות, לכן הדרישה להתוודעות של היחיד לייחודו גדולה עוד יותר. ככל שגוברת המודעות ליחידותו של היחיד, כך גוברת הסלידה מהצטרפות לקבוצות גדולות ומתויגות. הן בתיוג חברתי ופוליטי והן

בתיוג אידאי. הגושים הגדולים מתפוררים לרסיסי מפלגות, ותנועות אידאולוגיות מתמוטטות. נשאר רק היחיד, המנסה לגבש לעצמו בתוך הכאוס את העמדה ההולמת את אישיותו שלו.

ד. התרכזות האדם בעצמו

מתוך כך, רואים תופעה של אינדיבידואליזם קיצוני בנוסח של "בשבילי נברא העולם". דווקא בעלי המעלה אינם מוכנים לסגל לעצמם מערכות ודרכי חיים שמקורן מן החוץ, והם מעוניינים להתרכז ביצירה מקורית ומחודשת, תוך שהם שואבים מסביבתם קטעי דברים, ומעצבים אותם מחדש לפי הדרך הייחודית להם. ריקוד במעגל כבר לא ראוי ולא רצוי, כל אחד רוקד לעצמו.

ה. החופש

קשה להפריז בעצמת הדרישה לחופש בדורנו. חופש מכל השפעה. חופש מחינוך, חופש מפוליטרוקים וממטיפים, חופש מביקורת וחופש מצנזורה. הכל צריך להיות פתוח, הכל חשוף, והכל – כמעט – מותר. מה שנראה כפריקת עול וכפריצות בצד השלילי, מתפרש בצד החיובי כשאיפה נשגבה לאמת ולחירות, ובמלים אחרות: שאיפה להתגלות האלוהות בלא מחיצות.

ו. שלילת המגמתיות

באמת, אי אפשר ליצירה רוחנית, תרבותית ואמנותית כלשהי להיות "מגויסת". בתי הספר לאמנויות מתמודדים כל העת עם המתח הזה. מצד אחד, מבקשים להקנות לתלמידים כללים, גבולות ועקרונות מקצועיים, ומצד שני, מכירים בדרישה של היוצרים הצעירים לחופש גמור. בישיבות עדיין רחוקים מאוד מתודעה זו, כמו גם בבית הספר לרפואה ולמשפטים, ולכן מוסדות אלה אינם מוציאים יוצרים מקוריים רבים. היוצרים המקוריים הם בדרך כלל טיפוסים שצמחו מחוץ למסד, או למרות הממסד. לעומת זאת, חברות הסטארט-אפ מספקות סביבה חופשית מן הסוג הזה. עידן המפעלים הגדולים התחלף בעידן החברות הקטנטנות עם "פריקי" המחשבים.

ז. אנרכיה

אנרכיזם שאומר – הבה נצמצם את כוחם של כל הממסדים ככל האפשר, הוא דרך המשטר המתבקשת מתודעת החופש המדוברת. קיימת מגמה להחליש את כוחה של המדינה, ולצמצם ככל האפשר את התערבותה בחיי האזרחים, להחליש את כוחם של בתי הספר. מתפתחת עוינות כלפי הממסד הצבאי, הממסד הדתי, הממסדים הכלכליים, וכל מערכות המשטר. בג"ץ נתפס כיום – בצדק או שלא בצדק – כמגנו של האזרח מפני הממסד, ומכך הוא שואב את כוחו. "האקטיביזם השיפוטי" של בית המשפט העליון, מקנה לו דימוי של 'רובין הוד' הנלחם נגד הכנסת, הממשלה

וזרועותיה השונות. ואילו אותם חוגים הרואים בבית המשפט העליון חלק מן המערכת הממסדית (האשכנזית-חילונית-ליברלית וכו') מבקשים לנתן גם אותו.

ח. השפעת הספרים והמלמדים

אם בעבר היו מקורות מקודשים, או לפחות מחייבים, ולענייננו אין נפקא מינה אם מדובר בתנ"ך או ב'קפיטל' של קרל מרכס, הרי שבדור הזה אין יותר מקורות סמכות, רק "מקורות השראה". ומקורות השראה כאלה יש בכמות כל כך גדולה, ובעידן האינטרנט גם בכמות אינסופית המצויה בהשיג ידו של כל משכיל בינוני, ששוב אין מעריכים את הספר הבודד, או את המורה. התלמיד יכול להשיג מידע שנעלם מעיני מורהו, האזרח יכול להשיג את כל הסודות שהמדינה חפצה להסתיר מפניו. אבל מהפכת המידע גורמת גם לבלבול ולחוסר יכולת להעריך ולברור. האדם אינו מתכופף עוד אל המקור החיצוני, אלא רק משתמש בו לצרכיו, כפי נטייתו העצמית.

ט. תחושת התוגה בלימוד גמרא

ירידת קרנה של הגמרא בחלק גדול ממוסדות החינוך הדתי, וכמוה המשנה וההלכה, וכעין זה העלמותם של אותם יהודים שאינם שומרי מצוות שנשארה בלבם חיבה ל"לימוד דף גמרא עם סיגריה בשבת", איננה נובעת רק מ"ירידה דתית", היא נובעת גם מציפיות אחרות מלימוד תורה. אנשים מבקשים תשובות לשאלות ה"גדולות", ודרשנים היודעים לספק אותן, או לפחות מתייחסים לשאלות אלה באהדה – ממלאים אולמות. מאז ומתמיד נודעה חיבה לאגדה, שפניה שוחקות, אולם הדרישה למילי דאגדתא כיום היא עמוקה יותר, אין היא נובעת רק מהחן החיצוני, אלא גם מצורך אמיתי.

י. ספקנות ויאוש

אין סכנה גדולה יותר להתפתחות רוחנית אמיתית, מאשר הפחד מפני הטלת ספק והצבת שאלות. חשיבה דוגמטית, וזעזוע מפני שאלות שריח כפירה עולה מהן, אינם מאפשרים פיתוח תגובה אמיתית לבעיות השעה ולבעיות היסוד של הקיום האנושי. אנשים מלאי ודאות עצמית וביטחון שופע אינם מרשימים עוד את מי שמבקש כנות ואמינות. דווקא הספקות הם המניע הדוחף את האדם להמשיך לחקור ולברור, ולא להסתפק בתשובות שניתנו לו על ידי אחרים ואינן מתאימות, כפי שראינו לעיל, לייחודה של אישיותו.

יא. חומרנות

רבים דוחים את כל התיאורים של גדולת הדור הרוחנית בראיה פשוטה: הרי בניגוד לדור האידאליסטי שבו נכתב מאמר הדור המקורי – דור של חלוצים ובונים, מייבשי ביצות ולוחמי חירות – הדור שלנו שקוע עד צוואר בתאוות חומרניות, ואיך אפשר לצפות ממנו לגדולות ברוח?

מלמדנו הרב, שסוג השאיפות הרוחניות של הדור הזה מתגשם גם בשאיפות חומריות. אי אפשר להפריד את השאיפה לגדלות, היא פורצת בכל רובדי האישיות של האדם. גם הדור ההוא שאף לבניין החומר, אלא שאז היה מדובר בבניין החומר של האומה, וזה נחשב לאידאל. הדור הזה שואף לבניין הפרטי, ולכן גם שאיפותיו החומריות הן פרטיות, אך זה אינו עומד בסתירה לשאיפות הרוחניות, אלא מהווה פן אחר של אותה דרישה בלתי מסופקת להישגים.

יב. אסתטיקה

האופי של השאיפות החומריות בדור הזה בא לידי ביטוי בהיבטים האסתטיים. משקיעים ממון רב בעיצוב, ולא רק ברכוש. העשירים באמת גם מזלזלים ב'נובו-רישים' שמעוניינים להפגין ולהחציין את עושרם. העושר מבוטא ברכישת יצירות אמנות, ובהליכה למסעדות יוקרה שבהן העיצוב והסגנון חשובים יותר מכמויות המזון. הטוילים למקומות אקזוטיים בעולם מספקים צורך שאיננו רק צורך גשמי, אף על פי שהם מבוססים על הרבה כסף. מדובר בעיקר על העושר הפרטי, אבל מתחזקת גם המודעות לאחריות כלפי העיצוב של הסביבה. מן הבית אל הגינה ואל השכונה היוקרתית, ומכאן לדאגה לאיכות הסביבה של העולם כולו. הדאגה לאיכות הסביבה היא הפן המודרני של האחריות לכלל.

יג. אמונה מתוך כפירה

מי שיש לו שמיעה רגישה, יכול למצוא במוסיקה מאוד פראית – רוק ופאנק וסול – טקסטים וצלילים שנוגעים במקומות עמוקים מאוד בנפש, ובנקודות גבוהות ביותר ברוח. כמה מן המהלכים החברתיים והרעיוניים של התקופה, כשמסירים מהם את הקליפה החיצונית שהם לבושים בה, נחשפים כנובעים ממקורות עמוקים מאוד של שאיפות רוחניות גבוהות. לעומת זאת, נכתבת בימינו ספרות הטפה דתית עממית עד פרימיטיבית, שנשמעת גם מעל בימות פומביות ומושכת קהל רב, והיא ספרות והגות שמטפחת נמיכות רוח ודלדול נשמה.

יד. העלאת ניצוצות

הדרך שמציע הראי"ה היא לפגוש את בני הדור בפגישה שיש בה חיבה וכנות, ומגמה להתקשר עם הצדדים החיוביים המצויים בתוך המוץ והתבן – הקליפות החיצוניות. אין מדובר על הצהרות כוללניות, או על תרגילים אינטלקטואליים המוצאים זכות בכל דבר, אלא אינם מקדמים את העולם לשום מקום. הראי"ה התכוון לעשייה ממשית, לפעולה שלא כל אחד מסוגל לה. רק טהורי לב יכולים לסמוך על עצמם שהם יכולים להבחין בין התבן ובין הבר. להיכנס אל יוון המצולה ולחשוף את המרגליות המצויות שם. לא כל "מפגש הידברות" הוא העלאת ניצוצות, לפעמים הוא סתם פטפוט. ייתכן שגם במפגש חברתי חביב יש ערך של קירוב לבבות, אבל אין להחשיב זאת בטעות למשימה הנשגבה שמציע הרב.

טו. אהבת האדם

כל זה איננו משחק. אפשר לראות את החיוב בזולת רק אם מתייחסים אליו באהבה. אם מעריכים אותו הערכה אמיתית ומבקשים לראות את טובתו. אהבה-כביכול, מכווצת מצח, שמקורה בתביעה מוסרית חיצונית שלא מצאה לה מקום בלב, לא תצלח. היא לא תעמוד מול האתגרים והאיומים שמציב הזולת על שלווה חייו של האדם ההולך תמים בדרך ישרה ופשוטה. צריך כאן אהבה מן הסוג של אהבת אדם, שאיננה מתפוגגת גם בניסיונות הקשים ביותר שהבן יכול להציב לה. גם כשהאב כבר ניתק את הקשרים, קרע את החוט המקשר, קרע את בגדיו, ישב שבעה ונישל את הבן מן הירושה, האמא עדיין מתגעגעת אל הבן, נפגשת אתו בסתר ומלמדת עליו זכות.

מעגל שלישי: ראשי פרקים למאמר: "החינוך לדורנו"

פתיחה

הפרשנות הרוחנית שמציע הרב להבנת הדור, מיתרגמת אצלו גם להדרכה מעשית בדרכי החינוך.

בסדרת איגרות לר' דוב מילשטיין,³ פורס הרב בפניו את גישתו החינוכית לדור הצעיר. בניו של ר' דוב התרחקו מדרך התורה, והאב המיוסר נועץ ברב קוק מהי הדרך הראויה שעליו לנקוט ביחסו אליהם. מעבר להתייחסות הפרטית לבניו של השואל, מציג הרב בפניו את גישתו הכללית כלפי הבנים השובבים. בשורשה, נעוצה שיטתו החינוכית בגישתו האמונית: לחשוף את המשמעות החיובית של כל תנועה נפשית, גם אם היא נראית שלילית על פניה. בצדה המעשי, מחייבת ההדרכה של הרב אמון, אהבה וקירוב.

בין היתר כתב הרב כך:

על התפתחות העולם: "כלל גדול הוא, שאף על פי שהעולם יורד תמיד בירידה אחר ירידה, מכל מקום אין זה כי אם מצד החיצוניות שלו, דהיינו, שהמעשים והמדות נופלים ואינם בערך של דורות הראשונים מצד פרטיות הנשמות, אבל מצד הפנימיות, דהיינו כח-הכלל של כללות קדושת האומה כנסת ישראל, כל דור ודור מוסיף על הדורות הראשונים" (איגרת של"ב).

על תוכו הקדוש של דור עקבתא דמשיחא: "וזהו סוד 'עני ורוכב על חמור' שאמר בתקוני-זוהר (תיקון שתין) שהוא דרא דעקבא דמשיחא, דהוא 'טב מלגאו וביש מלבר', סוד

3 עפ"י המפתח שבסוף כרך ב' של אג"ר, האיגרות הן: ג', קי"ג, קל"ח, של"ב, שע"ה, תק"ט.

‘כלו הפך לבן – טהור’. וחמור אע"פ שיש בו סימני טומאה יותר משאר בהמות טמאות, שמהן נמצאות שיש להן סמן-טהרה אחד, מכל מקום יש בתוכיותו קדושה, שהרי הוא קדוש בבכורה, אלא שהיא גנוזה ומוסתרת מאד, וסופה להגלות על ידי העילוי של פדיון” (איגרת של"ב).

על הדעות בזמן הזה שמיוסדות על מגמה חיובית: “עכשיו, אפילו הדעות היותר רעות עומדות הן על הבסיס של בקשת היושר והצדק, שבאמת הוא בעצמו הוא דרך ד’, שצוה אברהם אבינו ע"ה את בניו ואת ביתו לעשות צדקה ומשפט. ונמצא שכל הטעות של הדור היא רק מה שהם אינם יודעים, שכדי לבוא אל המטרות הטובות שהם חושקים צריכים בני ישראל להיות מכבדים את התורה ודברים יפה באמונת ד’ ב"ה, שהיא אור העולם כולו וחייו” (איגרת קי"ג).

על כשרו של הדור הזה דווקא להשגות גבוהות: “דברתי כמה פעמים שדוקא זה הדור, הנראה כל-כך ריק ופורק עול, הוא היותר מוכשר לאור תשובת אמת, באהבה ובגבורת קודש בבוא עיתה בעה"י. על כן צריכים למשך את הכל בעבותות אהבה וחסד, ולהחזיק בכל עז בדרך ד’ הטובה הזאת, ולא להתפעל מכל אלה החפצים להגביר סיטרא דינא, אפילו אם יהיו צדיקים וגדולים בתורה, כי בדורנו, דור עת קץ מגולה, אור בוקר דאברהם זורח, המביא גואל לבני בנינים למען שמו באהבה. ועל שלומי אמוני ישראל החובה והמצוה להרחיב את הרעיון והמחשבה בעבודת הקודש הזאת, של הארת חסד ואהבה על כל אשר בשם ישראל יכנה” (איגרת שע"ה).

על ההתנהגות בדרך החסד: “שיטתי היא, להתנהג דוקא במדת החסד הגמור עם הצעירים, ולומר להם שיש בנשיותיהם כמה דברים טובים, וכל עיקר טעותם אינו כי אם מה שהם סוברים שהדברים הטובים שהם מרגישים הם נגד התורה, ובאמת הם הם הנם גופי תורה” (איגרת נ').

על הקירוב כדרך לחשוף את הניצוץ שבכל נפש: “לדעתי יש ניצוץ קדוש בכל נפש ישראלית, וכשמקרבים ומחבבים מעירים את הניצוץ הטוב והיה לשלהבת-קודש” (איגרת תק"ט).

אמנם, הרב כותב שהדרך העיקרית לעורר את הצעירים, מעבר לקירוב ולחסד, היא “על ידי ההתעוררות של אהבת האומה” (איגרת קל"ח), אבל כאשר הסתבר לו שבני מילשטיין רחקו גם מן הרוח הלאומית, לא שינה את דעתו העקרונית, וכתב לאב הדואב בזו הלשון: “אגלה בזה לכבודו כי אף שבאמת אם היו בניו קשורים לכל-הפחות לאומה הישראלית ברעיונם, והיו מחובבי ציון או ציונים, ה' יותר נקל להשיבם לאיתן דרך ד', מפני שיש יחס גדול בין ההכרה הלאומית בישראל אל שורש הקדושה באמונה ובקיום תורה ומצוות, מכל מקום גם עכשיו שהרחיקו ללכת אין להתיאש מהם כלל... עכשיו אפילו הדעות היותר רעות עומדות הן על הבסיס של בקשת היושר והצדק... ואם יתחכם כת"ר להתנהג עמם באהבה ובמדת

רחמים, יוכל להיות שיעלה אותם מדרגות רבות מרדת שחת" (איגרת קי"ג).

נמצא, שגם אם חלו שינויים גדולים באופי של בני הדור, בסוג האמונות והדעות שאחריהן הם נמשכים, ואפילו אם חלק מהותי מכך הוא היחלשות הרוח הלאומית, עדיין לא חל שינוי עקרוני בגישה החינוכית, כיוון שהיא מבוססת על הנחות יסוד שורשיות ביותר בהבנת התפתחות העולם. עם זאת, ראוי לנסח הדרכות מעשיות, המתאימות לרוח הדור ולבעיות החינוכיות המאפיינות אותו, על בסיס הנחות יסוד אלה. בחלק זה נציע, שוב לפי סדר ראשי הפרקים הנ"ל, קווי יסוד ל"פדגוגיה של הדור". הדברים מנוסחים כהדרכה לחינוך הממלכתי-דתי, אבל בהטיה קלה ניתן לנסח אותם כהדרכה כללית.

א. חסרונות המחשבה הלאומית

עסקנו הרבה במשנת ארץ ישראל ויישובה, ובמשנת עם ישראל וגאולתו. התנחלנו, קלטנו עלייה, אבל דומה שלא הקדשנו די זמן למחשבה מה קורה ל"אני" של ילדינו, לאמונה הפרטית, לתפילה האישית. כעת חלקם מחפשים תשובות ופתרונות בכל המרחב שבין ברסלב לבין הודו. המחנכים, שגדלו בדור קודם, נדהמים לנוכח העצמה של הדרישה לתשובות רוחניות, ואינם יודעים לספק זאת. עליהם לסגל לעצמם דרכי התמודדות חדשות, המסוגלות להגיב לצורכי השעה.

ב. מעלתו של כל יחיד

המחנך אינו עומד מול כיתה, אלא מול שלושים תלמידים שונים זה מזה, שכל אחד מהם ראוי לטיפוח ולפיתוח, לא כדי שיתאים ל"כלל" אלא כדי שישמיע את הקול המיוחד שלו במגוון הקולות. המשמעות המעשית של הדברים מתחילה במודעות של המורה לכובד המטלה, ומגיעה עד לטכניקות בסיסיות של הוראה הטרוגנית. הדיון בשאלה כיצד מלמדים כיתה של שלושים תלמידים באופן שכל אחד יבוא בה לידי ביטוי, ויקבל מענה לצרכיו הייחודיים, איננו עניינו של "החינוך המיוחד" בלבד.

ג. נבדלותו של כל יחיד

כבר אלתרמן לעג לקלריקל הקטן שמצטט סימאות של המדריך בתנועה. התרגיל המומלץ לכל מורה מתחיל: לשאת נאום קצר והחלטי, או להעביר שיעור מנומק ומוסבר על איזו אידאה או דעה שהוא מאמין בה, ולנסות לשכנע ולהסביר כמיטב יכולתו, ומיד לאחר מכן לבקש מן התלמידים לרשום על דף, בלי שמות, את סיכום השיעור ואת התרשמותם ממנו. מקריאת שלושים הנוסחאות השונות של דבריו, שחלק נכבד מהן כלל לא ייראו לו כדבריו, הוא יוכל להבין עד כמה מגוחכת

המחשבה הפדגוגית הגורסת שהמורה ידבר והתלמידים יענוהו כהד. תרגיל זה לא יזיק גם למורה ותיק.

ד. התרכזות האדם בעצמו

חייבים למצוא דרכים ללמד את התלמידים לעמוד מול עצמם, לחשוף את ייחודם, ומתוך כך לעצב את דרכם הייחודית לעבודת השם. חינוך לתפילה איננו יכול להתחיל מבלי שכל חניך בירר לעצמו במה הוא מאמין, מה חסר לו ומה טוב לו, מה מן התפילה "מדבר אליו" ומבטא אותו, ועם מה קשה לו יותר. מדרגה גבוהה יותר: יכולת לנסח את התפילה הפרטית שלו, או לפחות לבחור לו פרקים הולמים מתהילים או מליקוטי תפילות – בהתאם למצב הנפשי שלו באותה עת ולצורך שעליו הוא מבקש. כל עוד עובדים על משמעת, על שקט באולם התפילה ועל הסברים על חשיבות התפילה בציבור – לא הגענו לעניין עצמו.

ה. החופש

המסקנה החינוכית פשוטה: לתת את מרב החופש האפשרי. לא הכל אפשרי: יש מגבלות של ההלכה, יש מגבלות של חינוך לקבלת עול, יש תביעות מוסריות אלמנטריות. ועם זאת, עדיין יש הרבה מרחב לחופש. הרבה יותר ממה שחושבים, וזה עדיין יהיה רחוק מאוד מהפקרות.

ו. שלילת המגמתיות

המורים החרדים לדמות בית הספר, המצנזרים את עיתון התלמידים, אינם משאירים מרחב מחיה גדול ליצירה אמיתית. פה ושם בקצוות אנו מוצאים מוסדות מכובדים המתירים לתלמידיהם לעסוק בפרהסיה בכתיבת שירה ואף לפרסם את הדברים. הם מוכנים לקבל באהבה את קיתונות הביקורת שהמוסד זוכה להם, ולפעמים הם אפילו רואים בכך כבוד. אמנם במגמות לקולנוע עדיין מצנזרים הרבה וחוששים שמא חופש מופרז ימוטט את הכל, ולפעמים גם בצדק, אבל גם שם, ודווקא שם, יודעים היטב שהיצירה הרצינית תיעשה, ככל הנראה, על ידי מפירי החוק.

ז. אנרכיה

נראה שהצינונות הדתית עצמה כבר משתפת בחגיגת פירוק הממסדים. עברו הימים של הברית ההיסטורית עם מפא"י ושל קבלת הממלכתיות כערך מקודש. "הצופה" הפך להיות ביטאון אופוזיציה לכל דבר, המבקר בחריפות את כל מוסדות המדינה, לרבות הממסדים הדתיים. מעמדה העגום של הרבנות הראשית החליש גם את הקולות המדברים על ממלכתיות ברבנות. גם מעמדה של המפלגה, ושל הפוליטיקה בכלל, בעיני הנוער – אינו מן המשובחים. נראה שבצד הסברה ברורה

בדבר ההכרחיות של המוסדות לקיומה של החברה, מותר וצריך לתת ביטוי לאי שביעות הרצון מאופן ההתנהלות של המערכות הממסדיות הללו.

ח. השפעת הספרים והמלמדים

במערכת החינוך שלנו עדיין מאמינים בכוחו של הספר ובסמכותו של הרב או המחנך, וכן ביכולת המגית של הדרשן המעולה להשפיע על הלבבות. קצת יותר ערנות למה שקורה בין בני הנוער תבהיר שדברים השתנו. מחנך רך ועדין, שהכריזמה שלו מבוססת על כבוד לתלמיד, על יכולת הקשבה, ועל היעדר אמירות נחרצות וודאויות מוחלטות, יכול להגיע לנפש תלמידו ולגעת שם במקומות עדינים ביותר. חשוב שהורים, המכירים את ילדיהם מקרוב ושומעים את התלונות על בית הספר, לא יתנו גיבוי אוטומטי לכל ר"מ ומחנך. אפשר שבאמת נפשו של הבן אינה מסוגלת להתקשר לתורתו של המחנך המסוים, לאו דווקא בגלל שהוא לא טוב, אלא בגלל שאין התאמה ביניהם, וכפייה תשיג מטרה מהופכת. אפשר לתת לגיטימציה לחוסר הזדהות.

ט. תחושת התוגה בלימוד גמרא

יש שני כיוונים לטיפול במשבר הגמרא, ושניהם טובים: האחד, למי שיודע ויכול, ללמד גמרא בדרך אחרת. דרך שהולמת את המבנה הנפשי והאינטלקטואלי, ואת הצרכים הנפשיים של נערים ונערות בני זמננו. אין דרך אחת, אבל צריך להמשיך לחפש ולהציע פתרונות. יש מי שהצליחו לחבב לימוד גמרא על תלמידיהם, ויש מה ללמוד מהם. הכיוון השני, למי שאינו יכול או אינו רוצה בדרך הראשונה: לצמצם את לימודי הגמרא, ולהרחיב בלימודי אמונה והלכה ושאר דברים נחוצים. זו הדרך שבחרו ראשי המכינות הקדם-צבאיות, והצלחתם נראית ברורה.

י. ספקנות ויאוש

עדיין פוגשים מדריכים ופרחי הוראה הסבורים שהאסון הגדול ביותר שיכול לקרות למורה הוא שייתפס בשאלה שלא ידע להשיב עליה. הוא ייחשב בעיני תלמידיו כאדם שלא מן העולם הזה, ואולי גם כאדם לא אמין. אם התלמיד יגלה שגם לר"מ שלו קשה להתכוון בתפילה, ושעדיין הוא נהנה לעשות משהו שאיננו לימוד תורה, אולי הוא יחשוב שיש לו משהו משותף עם הר"מ והוא יכול ללמוד ממנו משהו.

יא. חומרנות

כל מתבונן ישר לב יראה שצערירינו יוותרו על המותרות שלהם אם יציבו להם אתגר ערכי אמיתי. כאשר אין מציבים אתגר שכזה, הם מטפחים יכולות בתחומים הפתוחים לפנייהם בעזרת הארנק של ההורים (אגב, לעניות דעתי אין צורך לבחון את מידת הכשירות שלהם למסירות נפש על ידי בדיקת נכונותם לישון בשקי שינה ביער בכרמל ולאכול תערובת מזון וחול על גבי שולחן סנדות רעוע. גם בצה"ל וגם במסעות ה"ראלי" של הסהרה כבר לא נזקקים לאמצעים מן הסוג הזה כדי לשרוד בשטח). תפקיד ההורים והמורים הוא להורות דרך כיצד לבנות את קומת הרוח על גבי קומת החומר, ולא לנסות לשכנע שצריך להדביר את החומר כדי לקיים רוחניות.

יב. אסתטיקה

בהמשך ישיר לסעיף הקודם, נראה שיש להשקיע מאמץ ומחשבה בחינוך לאסתטיקה במקום בחינוך לפורריות נוקשה. אמנות, מוזיאונים, שירה, יצירה. שווה להעיף מבט על קירות בתי הספר שלנו, בתי המדרש, חדרי האוכל, חדרי הפנימייה, וסניפי תנועות הנוער. התמונה המתקבלת מחייבת לשקול מה ניתן לעשות כדי להפוך את הסביבה שבה אנו מגדלים את חניכינו לסביבה המרחיבה דעתו של אדם. בלי רוחב הדעת של דירה נאה וכלים נאים קשה להגיע לרוחב דעת בתורה. שינוי שכזה ישפיע כעבור זמן לא רב גם על רמת הניסוח והסגנון של מאמרים בהלכה ובהגות בביטאוני ישיבותינו.

יג. אמונה מתוך כפירה

אנחנו כבר יודעים שה"דוסים" הגדולים של שנות התיכון הורידו לפעמים את הכיפה, ודווקא אלה שהיו עם רגל אחת בחוץ לכאורה, מתגלים ברבות השנים כתל תלפיות. המחנך אמור להבין מה מסתתר מאחורי המופע ה"פריקי" למחצה של תלמיד מגודל שיער, ולהציע לו מענה הולם. אולי באמת מחזה של שלום חנוך ידבר אליו יותר מסיפור של עגנון, ושיר של הבררה הטבעית יהיה בעבורו בררה טבעית יותר מפיוט של ריה"ל?

יד. העלאת ניצוצות

לפגוש את התלמיד, לתת לו את הכבוד המגיע לו כאדם וכצלם אלוהים, להקשיב לדבריו ולהתעלם מה"רעש" של ההופעה החיצונית של המתבגר חסר-הביטחון המבקש דווקא להראות עצמו כגיבור. או אז יש סיכוי שנשמע מה באמת חשוב לו, מה באמת מעניין אותו, מה חסר לו, ומה הוא יכול לתרום לחבורה ואפילו למורה עצמו. אם יעזרו לו לפתח נקודות אלה באישיותו, הוא יהפוך לבוגר בוטח שאינו צריך עוד להראות עצמו כגיבור.

טו. אהבת האדם

כבר למדנו שאין חינוך בלי אהבה. אבל חשוב לשים לב לנקודה המודגשת בדברי הרב: לא אהבה בבחינת קניין חיצוני, שהיא חובה מוסרית, אלא אהבה שבאה ממקור החסד הפנימי. באמת לאהוב, לא כי צריך לאהוב. והנפקא מינה: בכמה ניסיונות יעמוד המחנך עד שיאבד את הסבלנות וידחה אותו מעל פניו.

* * *

נ"ב או הערת אזהרה

למעגל ההדרכה החינוכית: לא יסתור אדם בית הכנסת עד שיבנה בית כנסת אחר. לא מתחילים מהפכה חינוכית מהחרכת הקיים. בינתיים, עוד אי אפשר בלי משמעת, סדרים, חובות. עדיין צריך לגבש את היחד ואת החבורה, ללמוד לכבד את מוראה של מלכות, ולו מפני שבלעדיה איש את רעהו חיים בלעו, וכמובן, הערכים המודגשים בט"ו הפסקאות לא באו לבטל את הערכים האחרים אלא להוסיף דגשים אופייניים לדורנו. אין מבטלים את הלאומיות, כשם שאין מבטלים את לימוד הגמרא.

וכך גם למעגל הדור כולו: דווקא מי שרוצה לעסוק בהעלאת ניצוצות, צריך תחילה להתמחות בהבדל שבין פסולת לבין הניצוצות, הבדלה בין קודש לחול, בין טמא לטהור, בין עובד אלוהים לאשר לא עבדו. כל אלה צריכים מימונויות גבוהות של הבחנה, ולא סמיות עיניים של טשטוש תמים או מתחכם, ודי לחכימא.

ועוד, **למעגל "אורות האדם":** פתחנו בכך שהטיה חזקה מדי לכיוון הלאומיות גובה מחיר בתחום האישי. יש להיזהר משתי טעויות. האחת, מן ההיפוך הגמור. מי שיבוא לטעון מעתה, שאין לנו בדברי הראי"ה אלא היחיד והחופש, ויציע לראות בו ליברל הומניסטי אירופי בלבד, ישגה כמובן שגיאה גסה. "אורות ישראל" אינם נדחים ואינם מתבטלים מפני "אורות האדם". בעולמו של הרב יש מקום למגמות שונות, ולדעות שלפעמים נראות גם מנוגדות זו לזו.

טעות אחרת עשויה להיות בטשטוש ההבחנות, בטענה שבדברינו אין כל חדש וכל האמור כאן הוא ברור, מוכר וידוע ממשנת הרב. יש להיזהר מלטשטש את ההבדלים. אדרבה, רצוי לחדד את ייחודו של כל כיוון, "כדי שכל אחד יפתח במילואו" (אורה"ק, א', "מערכת חכמת הקדש", סדר א', י"א, "ערך הניגודים"). לכן חידדנו במאמר זה מהלך בכיוון אחד. "והדבר הולך ומתרחב עד שבא לעומק עמקים, למקום ששם הסתירה חריפה ועזה מאד, עד כדי קצף איתן של קודש" (שם, ט').

רק אחרי הבהרת הניגודים, ואחרי ברור דברים בדרך של "מלחמת הדעות" (שם, י'), יש

מקום ל"שלום הפנימי" (שם, ח') ול"שלום הדעות" (שם, שם), "ומרוב הדעת הפנימית המתרחבת ומתפשטת בכל קומתו הרוחנית של האדם, נעשה שלום חודר נוקב ויורד עד התהום ותהום בכלל" (שם, ט').